

Илесбеков Б.¹, Анарбаев Н.², Маукен Н.³¹PhD докторанты, e-mail: Ilesbekov1991@mail.ru²PhD докторы, e-mail: nurmen97@mail.ru³PhD докторанты, e-mail: naz_1993@mail.ruНұр-Мұбарак Египет ислам мәдениеті университеті,
Қазақстан, Алматы қ.**ҚАЗАҚТЫҢ КӨНЕ ӘДЕТ-ҒҰРЫП НОРМАЛАРЫНЫҢ
ИСЛАМ ҚҰҚЫҒЫМЕН САБАҚТАС ТҰСТАРЫ**

Аталған ғылыми мақалада Тәуке ханның Жеті жарғысындағы қазақтың әдет-ғұрып нормаларының ислам құқықтық нормаларымен дәлме-дәл және жанама сабақтасқан тұстары зерттеледі. Сондай-ақ олардың теориялық және практикалық көріністері тарихи-салыстырмалы және герменевтикалық әдістер арқылы қарастырылады. Сонымен қатар ислам заңдарының қазақ ғұрыптарымен араласу процестері жайлы айтылады.

Негізінде аталған тақырып аясында бірқатар диссертациялар мен ғылыми мақалалар жазылған. Алайда олардың көбі бұрынғы және қазіргі қазақ қоғамындағы ғылыми әдебиеттерге енбеген әдет-ғұрыптар, ырымдар мен тыйымдар, жүріс-тұрыс ережелерін Мұхаммед пайғамбардың хадистерімен және басқа да ислам құндылықтарымен байланыстыруға бағытталған. Сондықтан ол діни-әлеуметтік зерттеу болып табылады. Ал аталған мақала XVII ғасырларда Қазақ даласында қолданыста болған бірқатар әдет-ғұрыптық заң нормаларын классикалық ислам құқығы еңбектеріндегі заңдармен байланысын зерттеуге бағытталған. Сондықтан біздің зерттеуіміз діни-құқықтық зерттеуге жатады.

Қазақ қоғамындағы қолданыста жүрген көптеген әдет-ғұрып нормаларының тәңірлік ислам шариғатынан бастау алған. Ислам шариғатымен синтезделген қазақ әдет-ғұрып нормаларының құндылығы, олардың халықтың рухани, әлеуметтік-құқықтық және моральдық қатынастары мен қажеттіліктерін қамтамасыз етудегі орны мен әлеуметтік және отбасы институтының әлеуетін жақсартудағы рөлі баяндалады.

Түйін сөздер: әдет-ғұрып, жарғы, заң, дәстүр, хадис, қылмыс, құқық.

Ilesbekov B.¹, Anarbaev N.², Mauken N.³¹PhD doctoral student, e-mail: Ilesbekov1991@mail.ru²PhD, e-mail: nurmen97@mail.ru³PhD doctoral student, e-mail: naz_1993@mail.ruEgyptian university of islamic culture is Nur-Mubarak,
Kazakhstan, Almaty**Constrained parties of norms of the ancient-kazakh customs
with an islamic right**

This scientific article discusses the theoretical and practical aspects of the manifestation of direct and indirect similarities between Kazakh customs in the set of laws of the Jetti Zharga Tauke Khan with the legal norms of Islam through the application of historical, comparative and hermeneutic methods. And also discusses the processes of interaction of Islamic law with Kazakh customs.

A number of dissertations and scientific articles have been written on this subject. However, many of them are aimed at comparing customs and traditions that are not connected in the old and modern Kazakh literature with the hadiths of the prophet Muhammad and other values of Islam and are not religious and social studies. This article refers to religious legal research, since it focuses on the study of the relationship of traditions and classical Islamic law in the Kazakh steppes of the 17th century.

Sharia norms are considered as the source of many traditions of the Kazakh society. The values of Kazakh traditions and the custom of synthesizing with Islamic law and the improvement on this basis of spiritual, social, legal and moral relations, as well as their role in improving social and family institutions, are also described.

Key words: ceremonies, charter, law, traditions, hadith, crimes, jurisprudence.

Илесбеков Б.¹, Анарбаев Н.², Маукен Н.³

¹PhD докторант, e-mail: llesbekov1991@mail.ru

²PhD доктор, e-mail: nurmen97@mail.ru

³PhD докторант, e-mail: naz_1993@mail.ru

Египетский университет исламской культуры Нур-Мубарак,
Казахстан, г. Алматы

Связующие стороны норм древних казахских обычаев с исламским правом

В данной научной статье рассматриваются теоретические и практические аспекты проявления прямых и косвенных сходств между казахскими обычаями в своде законов Жети Жаргы Тауке хана с правовыми нормами ислама через применение историко-сравнительного и герменевтического методов. А также обсуждаются процессы взаимодействия исламского права с казахскими обычаями. На эту тему написано ряд диссертаций и научных статей. Однако многие из них направлены на сопоставление обычаев и традиций, несвязанных в старой и современной казахской литературе с хадисами пророка Мухаммада и другими ценностями ислама, и не являются религиозно-социальными исследованиями. Данная статья относится к религиозно-правовым исследованиям, поскольку в ней основное внимание уделяется изучению взаимосвязи традиций и классического исламского права в казахских степях XVII века.

Шариатские нормы рассматриваются как источник многих традиций казахского общества. Также в статье описываются ценности казахских традиций и обычаев, их синтезирование с исламским правом и усовершенствование на этой основе духовных, социально-правовых и нравственных отношений, а также их роль в улучшении социального и семейного института.

Ключевые слова: обряды, устав, закон, традиции, хадис, преступления, юриспруденция.

Кіріспе

Адамзат тарихының қай қоғамына қарасақ та, адам баласының топ, ру, тайпа, мемлекет болып қалыптасқан кезеңдеріне дейін, олардың ішінен дінсіз, діни наным-сенімсіз, тәңірсіз өмір сүрген қоғамын кезіктірмейміз. Олардың әрқайсысының өздеріне тән тәңірлері, діни наным-сенімдері мен әдет-ғұрыптары болды. Әр дін сол кездегі өз қоғамының рухани қажеттіліктерін қанағаттандырып отырды. Өйткені әдет-ғұрыптар адамзаттың пайда болуымен және олардың қоғам, мемлекет болып өмір сүруімен тікелей байланысты. Әдет-ғұрыптар адам баласының күнделікті өмірінде сүйеніп отыратын еш ажырамас құрамдас бөлігі іспеттес.

Адамдар арасында қоғамдық қатынастарды реттеуде әдет-ғұрып мінез-құлықтың неғұрлым көне әрі қуатты нормативі болып табылады. Әдет-ғұрыптардың нормалары мен институттары түгелдей заң нормасынан аспаған. Тек қана мемлекеттік билігі бар қоғамның мүддесіне сай заң нормасына айналған. Яғни, заңды күші бар саяси өкімет жол берген әдет-ғұрыптар ғана құқықтық әдет-ғұрыпқа айналған. Әдетте олар арнайы еш жерде тіркелмейді. Олардың көбінің түп-тамыры сонау көне заманға кетеді. Ұрпақтан-ұрпаққа ауысады. Икемді және тез есте қалатын сөз тіркестері мен нормалар, нақылдар мен мәтелдер түрінде ауыздан-ауызға жиі өтеді.

Қазақстан тарихында әдет-ғұрыпты кодификациялап, дәстүрлік заң күшіне ие болған заң жүйесі баршылық. Міне, осы секілді қазақтың әдет-ғұрып заңдары мен нормаларының ислам шариғатымен арақатынасы мен сабақтастығын ғылыми тұрғыдан зерттеп, қазақ жұртшылығына ұсыну бүгінгі таңның кезек күттірмес мәселесі болып отыр.

Негізгі бөлім

Қазақтың үш жүзінен шыққан атақты билердің қатысуымен XVII ғасырдың басында Түркістан қаласына жақын жерде Тәуке хан құрастырған «Жеті жарғы» атты дәстүрлік құқықтық жинақ қазақ халқы арасында қолданылып жүрген кәдуілгі құқықтық нормаларды түгелдей қамтымады. Тәуке хан тұжырымы негізінен алғанда Орта жүз бен ішінара Кіші жүз қазақтары арасында қолданылды. Тәуке тұжырымымен қатар ресми түрде еш жерде тіркелмеген басқа да кәдуілгі құқықтық нормалар қатар әрекет етті.

Қазақтардың әдет-ғұрыптары мен дәстүрлік құқық нормаларының арасында нақтылы шекара болмады. Өйткені әдет-ғұрыптан заң шығарған билер кеңесі оның жақсы жағын сарқа алып, заң нормаларына қосты, содан бап құрады. «Әдет-ғұрып», «Ескі әдет», «Ата-баба салты», «Жол жора», «Жөн-жоба» тәрізді сөз тіркестері пайда болды. Ал жарғының мағынасы зор болды.

(Зиманов, Қуандықов, Байжанова, Дауталиев, 2004:128-129-б.).

Ал ислам тұрғысынан түсіндіретін болсақ, «ғұрып» сөзі тілдік мағынасында «мағрифат», «мағруф» дегенді, яғни ізгілік, жақсылық және ихсан деген мағыналарды ұғындырады. Қысқаша айтқанда, ол – жамандық (мункар) сөзінің антонимі (Мұхаммед Мұстафа әз-Зухайли 2006, 265-б.). Сондай-ақ келесі бір ғалымдар: «ғурф, ғарифа және мағруф» деген сөздердің барлығы бір мағынада. Яғни, олар жамандық сөзінің антонимі саналады», – деген (Ахмад Фәми Әбу Суннә, 1947: 7-б.).

Негізінде әдет пен ғұрып сөздері араб тілінен енгендіктен, әдет араб тілінде қайталану, жалғасын табу деген мағыналарды білдірсе, терминдік мағынада иррационалды түрде әрдайым қайталанған іс-әрекеттерді әдет деп атаймыз. Демек, әдет деген сөзден әдетке айналған нәрсені түсінеміз. Егер қандай да бір іс рационалды түрде қайталанып отыратын болса, оны әдет деп атай алмаймыз. Яғни, бір нәрсе қозғалысының саналы түрде әрдайым қайталануы әдетке жатпайды (Әділбаев, 2014: 268-б.).

Ендеше «әдет-ғұрып» ұғымын әйгілі философ әрі шарифаттанушы әл-Ғазалидің сөзімен аяқтайтын болсақ, ол былай деген: «Әдет-ғұрып – адамдардың жан дүниесінде саналы түрде бекітіліп, болмысы түзу адамдар тарапынан қабылданған дүние» (Әділбаев, 2014: 268-б.).

Тәуке ханның құрастырған «Жеті жарғы» атты әдет-ғұрыптық заң жинақтарының қазақ халқының арасында қолданылып келген барлық құқықтық нормаларды түгелімен қамтымауы, керісінше, оның әдет-ғұрып заңдарының негізінен Орта жүз бен ішінара Кіші жүз қазақтары арасында қолданылуы әдет-ғұрыптар заман мен мекенге қарай өзгеруінің практикалық көрінісі деуге болады. Өйткені белгілі бір орталықта шығарылған әдет-ғұрып заңдар жинағы келесі бір географиялық аймақтың ежелден қалыптасқан әдет-ғұрыптарының күшін заңдық тұрғыдан жойғанымен, қолданыс тұрғысынан түбегейлі жоя алмауы мүмкін. Сондай-ақ орталық билік тарапынан шығарылған осынау әдет-ғұрыптық заңдар елдің келесі бір аймағындағы халықтың менталитетінен орын ала алмағандықтан, ол заңдардың кешеуілдеу жүзеге асуы ықтимал.

Ендеше сол «Жеті жарғының» мәні мен мазмұнына тоқталар болсақ, Тәуке хан «Ережесінің» жалпы бағыты – қазақтың феодалдық жоғарғы тобының артықшылық жағдайларын, оның саяси үстемдігін қорғау, феодалдық меншікті және патриархаттық әулетте

үстем болған тәртіптерді қорғау, мұсылман дінін қолдау болды. Феодалдық құқықтарды бұзған әрбір адамға қатаң жазаға ұшырау қауіпі төнген. «Жеті жарғыны» жасауға барлық үш жүз өкілдерінің қатысуына қарағанда, онда тұжырымдалған құқықтық нормалар жиынтығы бүкіл Қазақ хандығы шегінде қолданылған деп қорытынды жасауға болады. Жоғарыда айқын аңғартқанымыздай, Әз Тәукенің, өз заманының кемеңгер, тетелес үш ұлындай данагөйлердің «Жеті жарғысы» мазмұны жағынан үш құрамға: ең алдымен, шарифат заңдарына, сонымен бірге, «Қасым ханның қасқа жолы» мен «Есім ханның ескі жолына» негізделген. Тегінде бір кездегідей бұл үш құрамға өгейси қараудың, оларды жат санап, «аза бойы қаза бола» жатырқаудың негізсіз екеніне саналы оймен түйсіне қарауымыз қажет. «Қасқа жол» мен «ескі жол» өзіміз өткен, халқымыз өткен өз жолымыз екенін, демек, олардан қалай және қандай болған күнде де жеруіміздің жөн-жосықсыз жай болатындығын білуіміз керек. Сол сияқты «шарифаттың» араб сөзінен шығатын, мән-мағынасы «заң, кодекс» екендігін, мұсылман қауымының Құранға негізделген ежелгі заңы екендігін, оның өз ішінде діни-отбасылық, неке, азаматтық, қылмыстық құқық қағидаларын алатындығын және шарифат ережелерінің қайнар көзі – Құдай сөзі – Құран, Сүннет, Қияс және Иджма екендігін есте ұстауымыз ләзім (Зиманов, Қуандықов, Байжанова, Хайдаров, Дауталиев, 2005: 325-б.).

Тәуке хан «Жеті Жарғысының» ислам шарифаты үкімдерімен сай келетін тұстары:

- «Қанға – қан, мертіктіргені үшін сондай мертіктіру арқылы кек алынсын» (Зиманов, Қуандықов, Байжанова, Хайдаров, Дауталиев, 2005: 275-б.).

Бұл заң ислам құқығындағы қысас заңының негізгі қайнар көзі саналатын Құран Кәрімдегі: «Уа, иман еткендер! Нақақтан-нақақ кісі өлтіру мәселесінде сендерге қысас-кек (яғни, қанға қан ұстанымы) парыз етілді. Азат адамға азат адам, құлға құл және әйелге әйел. Ал кімде-кімге бауыры (яғни, өлгеннің мұрагерлері) кешірім берсе, кінәлі жақ (өлген адамның) құнын жақындарының көңілінен шығатындай етіп (кешіктірмей әрі толық) төлесін. Міне, бұл – Раббыларың тарапынан жасалған жеңілдік және мейірім. Ал енді кімде-кім осыдан кейін бұл үкімдерге бағынбай, қасақана қастандық жасайтын болса, ол үшін жан төзгісіз азап бар. Уа, ақыл иелері! Сендер үшін қысаста өмір бар (яғни, біреу біреуді нақақтан-нақақ өлтіретін болса, қысас үкімі бойынша өзінің өміріне де қауіп төнетінін

білгендіктен мұндай қылмысқа бармауға тырысады, сөйтіп ешкім жөн-жосықсыз, нақақтан-нақақ өлтірілмейтін болады). Ендеше, (мұны түйсіну және Алланың бұйрықтарын бұлжытпай орындау арқылы) тақуалық аясында өмір сүріп, жеке тұлғалар және қоғам болып Алланы қорған тұта аласындар» (Әкімханов, Анарбаев, 2015: 27-б.) деген аяттардан бастау алады.

- «Ұрлық, тонау, зорлық, зинақорлық жасағаны үшін өлім жазасына кесілсін. Аталған бап бойынша, өлтірілген адамның туыстары кісі өлтірушіні өлтіруге құқылы; ал қолды, аяқты, құлақты және басқа мүшені кескен адам денесінің дәл сондай мүшесінен айырылуға тиіс. Қылмыстық жаза билердің үкімі немесе талапкерлердің келісімі бойынша жеңілдетілуі мүмкін, онда қылмыскер кез келген қылмысы үшін белгіленген құн төлеу арқылы ғана жазасын өтейді. Кісі өлтіруші құн төлеп, яғни әрбір өлтірілген ер кісі үшін 1000 қой, ал әйел үшін 500 қой төлеп өмірін сақтап қалады. Адамды мертіктіруші немесе оның қандай да болсын бір мүшесіне зақым келтіруші соған төлем болардай мөлшерде мал санын төлейді. Бас бармақ – 100 қой, шынашақ – 20 қой тұрады және т.с.с.» (Зиманов, Қуандықов, Байжанова, Хайдаров, Дәуталиев, 2005: 275-б.);

Қарап отырсақ, жоғарыдағы заңның бірінші тармағы қазақ қоғамындағы қысас заңының жүзеге асу көріністерінен хабар берсе, екінші тармағы сол заңдардың екінші бір қосалқы қырын жіктеп көрсеткен. Мәселен, заңның бірінші тармағында келген «өлтірілген адамның туыстары кісі өлтірушіні өлтіруге құқылы; ал қолды, аяқты, құлақты және басқа мүшені кескен адам денесінің дәл сондай мүшесінен айырылуға тиіс» деген тармағы Құран Кәрімнің: «Тәуратта оларға мына үкімді жаздық: Жанға жан (нақақтан-нақақ кісі өлтіргенді өлім жазасына бұйыру), көзге көз (нақақтан-нақақ көз шығарғанның көзін шығару), мұрынға мұрын (нақақтан-нақақ мұрын бұзғанның мұрнын бұзу), құлаққа құлақ (нақақтан-нақақ құлақ кескеннің құлағын кесу), тіске тіс (нақақтан-нақақ тіс сындырғанның тісін сындыру) және сол сияқты жарақаттаудың барлық түрінде осылай бірге-бір қысас жасалады. Ал кімде-кім қысас жасап кек алмай-ақ кешірім етсе, бұл ол үшін күнәларының өтемі болады. Кімде-кім Алланың түсіргенімен үкім шығармаса, міне, солар нағыз залымдар» (Әкімханов, Анарбаев, 2015: 115-б.) деген аятымен жалпылама сәйкес келіп тұр. Ал аталған жарғы заңының «Қылмыстық жаза билердің үкімі немесе талапкерлердің келісімі бойынша

жеңілдетілуі мүмкін, онда қылмыскер кез келген қылмысы үшін белгіленген құн төлеу арқылы ғана жазаланады. Кісі өлтіруші құн төлеп, яғни әрбір өлтірілген ер кісі үшін 1000 қой, ал әйел үшін 500 қой төлеп өмірін сақтап қалады. Адамды мертіктіруші немесе оның қандай да болсын бір мүшесіне зақым келтіруші соған төлем болардай мөлшерде мал санын төлейді. Бас бармақ – 100 қой, шынашақ – 20 қой тұрады» деп келген екінші тармағы Құран Кәрімнің: «Ал кімде-кімге бауыры (яғни, өлгеннің мұрагерлері) кешірім берсе, кінәлі жақ (өлген адамның) құнын жақындарының көңілінен шығатындай етіп (кешіктермей әрі толық) төлесін. Міне, бұл – Раббыларың тарапынан жасалған жеңілдік және мейірім» (Әкімханов, Анарбаев 2015, 27-б.) деген аятына тікелей негіздеде отырып, сонымен қатар сол кездегі қазақ қоғамының әлеуметтік және діни-этикалық жағдайына қарай дербес қосымша әрі жіктелі үкімдер беріліп отырған.

Сонымен қатар осы жоғарыда «Кісі өлтіруші құн төлеп, яғни әрбір өлтірілген ер кісі үшін 1000 қой, ал әйел үшін 500 қой төлеп өмірін сақтап қалады» деген жарғы заңы да негізсіз емес. Бұл заңның да түп-төркіні ислам шарифатынан бастау алып жатыр. Аталған қылмыстардың жазасы мен жауаптылығы ислам құқығының «Уқубат» (жазалар) деп аталатын тақырыбында өте кеңінен баяндалып өткен. Солардың ішінде ханафи мазһабының көрнекті құқықтанушы ғалымы Бурһан ад-Дин әл-Марғинанидің «әл-Һидая» атты еңбегінде аталған тақырып аясында пайғамбардың: «Әйел кісінің құн төлемі ер кісі құн төлемінің тең жартысына тең», – деген хадисін келеді. Сондай-ақ хадистегі бұл сөз маукуф хадис болып сахаба Әлиге телінсе, марфуғ хадис болып пайғамбарға да телінген (Әл-Марғинани, 2005: 461-б.).

Қарап отырсақ, біздің жарғыдағы заңда да ер кісінің құн төлемі ретінде 1000 қой, әйел кісі үшін 500 қой деу арқылы әйел кісі құн төлемінің ер кісінің құн төлемінен жарты есе аз жүретінін айтып жатыр. Негізінде ислам шарифатында құн төлем ретінде төленетін малдың түйе, сиыр, қой секілді түрлері қолданылады. Сондай-ақ ол малдардың мынадай саны осындай жаста, мынадай саны осындай жаста болуы талап етіледі деген мәселелер де төрт мазһаб имамдары арасында өзара қызу талқыға түсіп, нәтижесінде адам өлтіру және дене мүшелеріне зақым келтіргені үшін қылмыскерге міндеттелетін құн төлем малдарына қатысты мәселелер егжей-тегжейлі зерттеліп, құқықтанушылар тарапынан бекітілген. Ал біздің Тәуке хан жарғысындағы

құн төлем малының негізгі түрі ретінде қой мен жылқының бекітілуіне келсек, оның түп-төркіні белгілі әрине.

Біріншіден, ислам құқықтық заңында құн төлем малы ретінде төленетін малдардың арасындағы негізгілерінің бірі қой болатын. Араб қоғамында көбінесе түйе мен қой және сиыр бағылғандықтан, құн төлем өлшемін сол малдарға қарай жасаған. Жарғыдағы 1000 және 500 қой деген құн төлем мөлшерлері де текке шығарылмаған. Өйткені ислам қылмыстық құқығында кісі өлтірген қылмыскерге өлген жақтың өкілдері қысас заңынан қайтып кешірім берсе, қылмыскерге құн төлем міндеттеледі. Яғни ер кісі үшін жүз түйе немесе жүз түйенің орнына жүретін мың қой төленеді. Осы тұстан алғанда жарғы заңы ислам қылмыстық құқығымен дәлме-дәл сай келіп тұр.

Екіншіден, Жеті жарғыдағы құн төлем малы ретінде әуелі түйе емес, сиыр емес, қойдың аталып өтуіне келсек, қазақ қоғамында бұрын да, қазір де ең көп бағылатын және қолданылатын мал түрі түйе яки сиыр емес, қой немесе жылқы болатын. Сондықтан ислам әлемінің әр аймағындағы әділетті қазылар, қазақ қоғамында шарифат қазысының қызметін атқарған билер мен хандар қылмыстарға жаза белгілеген кезде, барынша тұрғылықты жерінің әдет-ғұрпы мен тыныс-тіршілігіне сай келетін заңдар мен нормалар шығарып отырған. Сондай-ақ қазы немесе би тағзир жазасын шығаратын кезде, қылмыскерге құн төлем немесе айыппұл немесе сөгіс жариялағанда, барынша қылмыскерге ауыр тиетін және сабақ болатын және жасаған қылмысының ауырлығын сезінетіндей етіп жаза белгілейді. Мәселен, араб қоғамында түйе ең бағалы мал болғандықтан, жауапкерге құн төлем ретінде түйе төлеткізу талапкер немесе жәбірленуші үшін тиімді болса, қылмыскер немесе жауапкер үшін ауырға соғады. Қарап отырсақ, қазақ қоғамында да осы тұжырым қолданылып, құн төлем ретінде олардың ең құнды әрі бағалы малы саналатын жылқы мен қой бекітілген.

Ал енді жоғарыда келген жарғы заңының «Адамды мертіктіруші немесе оның қандай да болсын бір мүшесіне зақым келтіруші соған төлем болардай мөлшерде мал санын төлейді. Бас бармақ – 100 қой, шынашақ – 20 қой тұрады» деген екінші тармағына, ондағы құн төлем мөлшерлерінің саны мен санаттарының, қайдан бастау алғандығына назар аударар болсақ, жарғы заңдарының көп бөлігі ислам шарифаты қайнарынан бастау алғандығы сынды, аталған жарғы заңы да дәлме-дәл болмаса

да, жалпылама және негіздік тұрғыдан алғанда, ислам қылмыстық құқығынан және ондағы пайғамбар хадистерінен бастау алып жатыр. Бұл сөзіміз негізсіз болмауы үшін жарғы заңының осы тармағымен негіздік тұрғыдан сай келетін пайғамбар Мұхаммед (с.а.с.) хадистері мен ислам құқықтанушыларының сөздерін келтіруді жөн көрдік:

Ханафи мазһабының көрнекті ғалымы Бурһануддин әл-Марғинани өзінің «әл-Һидая» атты еңбегінде былай дейді: «Мұрын ұшына, тілге және жыныс мүшесіне құн төлем (диятун) бар. Бұл тұжырымға Сағид ибн әл-Мусайиабтың Алла елшісінен риуаят еткен мына хадисі негіз болады: «Адам жаны, тілі және мұрыны үшін құн төлем бар». Сондай-ақ пайғамбар (с.а.с.) Амр ибн Хазмге жазған хатында да осылай деп нұсқау берген. Сондай-ақ соққы нәтижесінде адам ақылынан айырылатын болса, әдетте адам баласы ақылын өзінің жаны, өмірі мен ақиреті үшін қолданатын болғандықтан, ол үшін құн төлемін алады. Сол сияқты соққы нәтижесінде кісінің есту, көру, иіс сезу және дәм сезу қабілеттері жойылса, олар үшін құн төлемін алады. Өйткені олардың барлығы да белгілі бір өмірлік қажеттілігі бар мүшелер мен сезімдер саналады. Кезінде сахаба Омардың бір соққы нәтижесінде ақыл, сөйлеу, есту және көру сынды төрт бірдей қабілетінен айырылған кісінің мүддесі үшін қылмыскерге төрт құн төлем төлеуді міндеттегені жайлы риуаяттар кездеседі» (Әл-Марғинани, 2005: 462-б.).

Қарап отырсақ, ислам құқығы мен қазақтың көне әдет-ғұрып заңдарының негіздері бір ортақ өзектен таралып жатыр. Ол – Құран мен пайғамбар сүннеті. Алайда әр алуан аймақта өмір сүріп жатқан мұсылмандар ислам құқығындағы заңдардың негізін сақтай отырып, оның тармақтарын әдет-ғұрып пен салт-дәстүрге, қажеттілікке қарай толықтырып отырған. Егер шарифи мәтіндерге жақсылап назар салар болсақ, Құран аяттары мен пайғамбар Мұхаммед (с.а.с.) хадистерінде де құн төлем мөлшерлері кесімді түрде санмен белгіленбеген. Бұл өз кезегінде ислам әлемінің әр аймағындағы қазылар мен соттардың еншісіне қалдырылған іс болып отыр. Сөзіміз негізсіз болмауы үшін дәлел келтіре кетейік. Дәлелді ислам қылмыстық құқығында үлкен орынға ие, әсіресе қысас заңына бірден-бір негіз болатын төмендегі Құран аятынан көре аламыз: «Ал кімде-кімге бауыры (яғни, өлгеннің мұрагерлері) кешірім берсе, кінәлі жақ (өлген адамның) құнын жақындарының көңілінен шығатындай етіп (кешіктірмей әрі толық)

төлесін. Міне, бұл – Раббыларың тарапынан жасалған жеңілдік және мейірім» (Әкімханов, Анарбаев, 2015: 27-б.). Ендеше бұл аяттан «кінәлі жақ (өлген адамның) құнын жақындарының көңілінен шығатындай етіп (кешіктірмей әрі толық) төлесін» деген сөздерді көреміз. Аятта құн төлем мөлшерінің нақты белгіленбегені баршаға аян. Алайда әрбір жекелеген адам осындай қылмыстық процестерде құн төлем мөлшерін өзі бекітуге құқылы деген тұжырым шықпайды. Керісінше, аяттар мен хадистерді егжей-тегжейлі түсіндіруді, белгілеуді және тағайындауды қажет ететін жалпылама үкімдерді зерттеп, олардан дін мен адамдардың мүддесін қанағаттандыратын тұжырымдар шығару пайғамбардан кейін сахабаларға, олардан кейін келген табиғиндерге, ислам әлемінің ғалымдары мен әділетті қазыларға жүктелген ортақ міндет болатын.

• «Ата-аналарына өз балаларын өлтіргені үшін ешқандай жаза қолданылмайды (Зиманов, Қуандықов, Байжанова, Хайдаров, Дауталиев, 2005: 275-б.); Ендеше киелі «Жеті жарғы» заңымыздың осы бір тармағының да түп-тамырын, негізін немесе ислам құқығының бұнымен тұстас келетін қырларын қарастырып көрелік. Әрине бұл заңның да түп-төркіні белгілі. Ол – ислам қылмыстық құқығы. Тіпті, аталған жарғы заңы мен ислам құқығы бір-бірімен дәлме-дәл сай келеді. Екеуінің де бастауы – пайғамбар Мұхаммедтің (с.а.с.) хадисі. Сөзіміз негізсіз болмауы үшін дәлел келтіре кетуді жөн санадық. Ислам қылмыстық құқығын жүйелеуде теңдессіз үлес қосқан ханафи мазһабы болатын. Сол ханафи мазһабының тірегі және көрнекті өкілі Әбу-л-Хусейн әл-Кудури өзінің «Әл-Мухтасар» еңбегінде жоғарыдағы заңға байланысты былай деп жазған: «Азат адам азат адамды өлтірсе, одан кек қайтарылады, азат адам құлды өлтірсе, одан кек қайтарылады, мұсылман зиммиді (мұсылман мемлекетінде келісімшарт бойынша өмір сүріп жатқа өзге дін өкілін) өлтірсе, одан кек қайтарылады, сондай-ақ ер кісі әйел кісіні өлтірсе, одан кек қайтарылады, ересек кісі сәби баланы өлтірсе, одан кек қайтарылады, дені сау адам зағипты, мүгедекті өлтірсе, одан кек қайтарылады, сондай-ақ кісі өз баласын өлтіргені үшін өлтірілмейді» (Әл-Кудури, 1997: 184-б.). Мазһаб имамдары бұл үкімді өз ойларынан немесе дербес түрде шығармаған. Бұл үкімнің де негізі пайғамбар хадисінен бастау алып жатыр. Өйткені Омар ибн әл-Хаттаб: «Мен Алла елшісінің (с.а.с.): «Өке баласын

өлтіргені үшін өлтірілмейді», – деп айтқанын естідім», – деген (Өт-Термези, 1975: 1400-х.).

• «Өзін-өзі өлтіруші зираттан оқшау жерге жерленеді» [Зиманов, Қуандықов, Байжанова, Хайдаров, Дауталиев, 2005: 276-б.]; Қарап отырсақ, жарғы заңындағы бұл үкімнің де түп-төркіні ислам шариғатынан бастау алып жатыр. Өзін-өзі өлтірген кісінің зираттан оқшау жерде жерленуінің мәніне келер болсақ, өзін-өзі өлтіру қылмысының ауыр екендігін баяндап және оған тыйым салған пайғамбар хадистері өте көп. Солардың бірқатарын келтіре кетейік: Сәбит ибн Дахактан жеткен хадисте Мұхаммед пайғамбар: «Кімде-кім өзін-өзі не нәрсемен өлтірсе, қияметте сол нәрсемен азапталады», – деген (Әл-Бухари, 2001: 5700-х.). Сондай-ақ тағы бір хадисте Жәбир ибн Самра былай деген: «Бірде пайғамбардың алдына өзін-өзі жебемен өлтірген кісінің мәйіті әкелінген кезде, пайғамбар оған жаназа намазын оқымады» (Муслим, 2001: 978-х.). Пайғамбар Мұхаммед (с.а.с.) өзін-өзі өлтірген кісіге жаза әрі басқаларға сабақ болсын деп жаназа намазын оқудан бас тартқан. Алайда адамдарға ондай кісіге жаназа намазын оқуға рұқсат еткен. Имам ән-Нәуәуи аталған хадис жайында: «Бұл хадисте асылық жасағаны үшін өзін-өзі өлтірген адамға жаназа намазы оқылмайды деушілердің сөзіне дәлел бар. Бұл – Омар ибн Абдулазиздің пікірі. Алайда Хасан әл-Басри, ән-Нахағи, Қатада, Мәлик, Әбу Ханифа, Шафиғи және басқа да көпшілік ғалымдар өзін-өзі өлтірген адамға жаназа намазының оқылатындығын айтқан. Бұл ғалымдар аталған хадис жайында: «Пайғамбар басқаларға сабақ әрі тыйым болсын деп өзі жеке тұлға ретінде ұйғарым шығарып әлгі адамның жаназа намазын оқымады. Алайда кейіннен ол адамға сахабалар жаназа намазын оқыған болатын», – деген (Ән-Нәуәуи, 1972: 47-б.).

Ал енді жарғы бойынша өзін-өзі өлтірген адамның зираттан оқшау жерге жерленуіне келсек, ол сол кездегі қазақ қоғамына қарай әрі бұл қылмыстың ауыр екендігін халық санасына жеткізу, басқаларға ғибрат болар деген мақсатта шығарылған. Негізінде өзін-өзі өлтірген кісінің жерленуіне қатысты ислам әлемінің алдыңғы және кейінгі буын ғалымдары мен мүфтилері ондай кісілердің кәдімгідей жаназа рәсімдері бойынша жуылып, жаназа намаз оқылып, мұсылмандардың зиратына жерленетінін айтқан.

• «Күйеуі өз әйелін зинақорлық үстінде ұстаса, оны өлтіре алады, егер қылмысы ашылған бойда солай істесе, жаза қолданылмайды. Кез келген басқа жағдайда ол билерден көзіне шөп

салған әйел мен оны азғырушыны, егер олардың қылмысы дәлелденсе, өлім жазасына кесуді сұрай алады; ал егер сенімді 4 адам олардың кінәсіздігіне ант берсе, сот оларға ешқандай жаза қолданбайды» (Зиманов, Қуандықов, Байжанова, Хайдаров, Дауталиев, 2005: 276-б.);

Мәселен, аталған заңның бірінші тармағы – ислам шариғатынан дербес түрде жасалған үкім. Ал зина жасады деп айыпталған әйелдің сенімді төрт адамның куәлігі арқылы жазадан босатылуы жайында айтылған екінші тармағы ислам шариғатымен дәлме-дәл сәйкес келеді.

Біріншіден, Алла Тағала Құранда ол жайында: «Ары таза әйелдерге зина қылды, деп жала жапқаннан кейін төрт бірдей (ер кісіні) куәға тартып, сөзін дәлелдей алмағандарға сексен дүре соғындар. Содан кейін олардың куәлігін, әсте, қабылдамаңдар. Олар адамгершіліктен безген азғындардың нақ өзі» дейді (Әкімханов, Анарбаев, 2015: 350-б.).

Сондай-ақ ханафи мазхабының фикһ кітаптарында да зина жасады деп айыпталған әйелге төрт сенімді куәнің берген куәліктерінің қазының құзырында қабылдану процестері егжей-тегжейлі баяндалған. Мәселен, ханафи мазхабының көрнекті ғалымы Әбу-л-Баракат ән-Нәсәфи өзінің «Кәнз әд-дақиқ» атты еңбегінде: «Зина жазасы төрт адамның «жыныстық қатынасқа түсті» немесе «жақындасты» деген сөздерімен емес, «зина жасады» деген куәліктерімен бекітіледі. Қазы әлгі төрт куәгерден зина оқиғасының қалай жүзеге асқандығы, оқиғаның орны мен уақыты жайлы егжей-тегжейлі сұрайды», – деп баяндайды (Ән-Нәсәфи, 2011: 346-б.).

- «Егер әкесінен бөлек тұратын ұлдың өлгенде баласы болмаса, оның мал-мүлкі әкесіне тиесілі. Жас балалар ең жақын туыстарының, ал егер туыстары болмаса, басқа бір сенімді адамдардың қамқорлығына беріледі» (Зиманов, Қуандықов, Байжанова, Хайдаров, Дауталиев, 2005: 276-б.);

Жеті жарғы әдет-ғұрып заңдарының бұл тармағы ислам мұрагерлік құқығымен дәлме-дәл сәйкес келіп отыр. Өйткені ислам мұрагерлік құқығында «Ғасаба» (толық мұрагер) деген ұғым кеңінен қолданылады. Толық мұрагерлер төрт топқа бөлінеді:

1. Өлген кісінің ұлы, ұлының ұлы (немересі) және осылайша төмендеп кете береді;

2. Өлген кісінің әкесі, әкесінің әкесі және осылайша жоғарылап кете береді;

3. Өлген кісінің ер кісіден болған бауырлары (туған бауырлар, әкесі бір бауырлар, туған

бауырының ұлдары, әкесі бір бауырының ұлдары);

4. Өлген кісінің көкелері (яғни әкесінің ағалары). Оларға: өлген кісінің әкесінің туған бауырлары, әкесі бір бауырлары және әкесінің туған бауырларының ұлдары, әкесінің әкесі бір бауырларының ұлдары жатады (Басюни, 2013: 160-б.). Ендеше ислам мұрагерлік құқығында толық мұрагерлер құқығы жоғарыдағы төрт санаттағы реттілік бойынша жүзеге асады. Толық мұрагерлік құқығында қайтыс болған кісінің әкесі, марқұмның ұлынан кейінгі екінші санатта тұрады. Яғни марқұмның соңында ұлдары болмағанда ғана оның әкесі толық мұрагерлік (ғасаба) құқығына ие болады. Қарап отырсақ, жарғының жоғарыдағы «егер әкесінен бөлек тұратын ұлдың өлгенде баласы болмаса, оның мал-мүлкі әкесіне тиесілі» деген тармағы ислам мұрагерлік құқығымен дәлме-дәл сәйкес келіп тұр.

Сонымен қатар тағы бір айта кететін жайт, қазақ салт-дәстүрінде, әдет-ғұрып заңында әйел мәселесіне, жесір дауына арналған ережелер көп-ақ. Олар «құда болып құрмаласудан» бастап, «қалыңмал», «шымылдық байғазы», «беташар», «ақ баталы жесір», «ақ некелі әйел», «әменгерлік» сияқты қыз-әйелдердің өміріндегі орнын қамтиды. Осыларға байланысты дау-таласты шешу ретін баян етеді. Әйел нәсілінің теңсіздігі мен қоғам өміріндегі әйел орнын кемітетін ескі әдет-ғұрыптардың, заң ретінде жүрмесе де, әсері әлі де жоқ емес еді. Оған «Құдалық қырқынан шыққан ұл-қызға жүре бастайды» атты салт куә. Әйел, жесір туралы қағида-ережелер әдет-ғұрып заңында ерекше мол орын алған. Олар қысқаша тұжырымдар нақыл сөз өрнектерімен берілген. «Әйел құны – ердің жарты құны», әменгерлік – «ерден кетсе де – елден кетпейді», айыпқа «қыз бастаған тоғыз» беру, қызды бітім құралы ретінде ұстау, «қатын мал иесі емес», «қатын қайратты болса, қазан қайнатуға ғана жарайды», тағы осылар сияқты қағидалар күшін жоймаған.

Кез келген қоғамда әдет-ғұрыптар мен салт-дәстүрлердің дұрысы мен бұрысы болғаны секілді, қазақ қоғамында да әйел нәсілінің теңсіздігіне және оның қоғам өміріндегі орнын кемітетін, оларды азаматтық және бостандық құқықтарынан айыратын бұрыс әдет-ғұрыптар да кездеседі. Оларға жоғарыда аталған «Құдалық қырқынан шыққан ұл-қызға жүре бастайды», «қатын мал иесі емес», «қатын қайратты болса, қазан қайнатуға ғана жарайды» деген сынды әдет-ғұрыптарды жатқызуға болады. Әрине

бұндай әдет-ғұрыптар бүкіл қазақ даласына заң ретінде жүрмесе де, ішінара ру мен белгілі аймақ арасында жүзеге асып отырған.

Сондықтан қазақ даласындағы әділ билердің жолын қуған соңғы би – Абай өзінің беделін, білімін, әдет-ғұрып заңдарына жетіктігін, би атағын қуғын, жәбір көрген, азды-көпті бас-бостандығын тілеген қыз-әйелдерге көмекке жұмсады. Абайдың туысқан-тумаларының жазып қалдырған естеліктерінде осы туралы бірталай деректер бар. «Әкем жесір әйелге, жетім балаға қатты қарайласатын», – дейді келіні Камалия. Оның айтуынша, бір күні Әліман деген жас әйел әкеме қарсы қарап отырып, көзінің жасын моншақтатып жіберді де, ауыр күрсініп: «Менің күйеуімнің (аты Шөте) өлгеніне бір жыл толып еді. Жасым 23-те, жалғыз еркек балам бар. Туысқандар мені бірімізге тиесің деп тыныштық бермей жатыр. Мен байға тимеймін, маған көз қырыңызды салыңыз, басымды талқыға түсірмеңіз. Ағажан, алдыңызға арыз айта келдім», – деп көз жасын тыймай жылады. Біраз әңгімелесіп, қал-жағдайын сұрасып болып, Абай осы жесір әйелдің ауылы – Топай руының басты адамдарына хат жазып берді де: – «Енді ешкім тимейді, үйіңе қайт, баланды тәрбиелеп өсір, шаруаңа ие бол», – деп ақылын айтып шығарып салады».

Ақбордақ дейтін жесір жеңгесін (Мамай руынан, кедейдің қызы) қайнысы (Құнанбай ауылына жақын адам) әмеңгерлікпен зорлық істеп, қараңғы үйге қамап қойыпты. Әйел қамаудан қашып шығып, Абайға келді. Абай бұл әйелге де бас бостандығын алып береді (Зиманов, 2009: 300-301-б.).

Ислам шариғатында әдет-ғұрыпты дұрыс және бұрыс деп екіге бөліп қарастырады:

Дұрыс ғұрып – шариғат негіздеріне қайшы келмей, арамды адал, адалды арам қылмай, адамдар арасында әдетке айналған ғұрыпты айтамыз (Юсупов, 2010: 201-б.).

Бұрыс ғұрып – адамдар әдетке айналдырған, алайда шариғатқа қайшы келетін, шариғат бойынша үкімі харам деп белгіленген заттарды адал деп танушы, орындалуы қажет болған істерден қайтарушы істер. (Шоқанов, Рахимов, 2015: 124-б.).

Ислам шариғатында әдет-ғұрып басшылыққа алынуы үшін арнайы шарт қойған ғалымдар да бар. Әл-Қарафи былай дейді: «Азаматтар мен тұлғалардың арасындағы құқықтық, экономикалық және азаматтық хәл актілерін бекітуде басшылыққа алынатын ғұрыптар жасырын емес, баршаға ашық түрде жүзеге асып

жатуы керек. Осындай ғұрыптармен аталған мәмілелер өлшеніп іске асырылып жатады (Хасан әл-Қаһтани, 2000: 95-б.).

Сонымен қатар салыстырмалы түрде арабтардың сөзіндегі әдет-ғұрып пен ислам құқығы арасындағы өзара сабақтастыққа да мысал келтірер болсақ, арабтарда бір кісі «маған Алланың үйіне бару міндет» деп айтатын болса, қияс (салыстырмалы дәлел) бойынша оған ешқандай міндет жүктелмейді. Өйткені шариғат бойынша Алланың үйіне қарай бару немесе жүру уәжіп емес. Алайда истихсан және ғұрып дәлелдері бойынша оның бұл сөзінен қажылық немесе ұмра уәжіп болады. Өйткені адамдардың әдет-ғұрыптың жоғарыда аталған сөз қажылық пен ұмраны міндеттеп алу мағынасында айтылатын болған. Сол секілді серттер (нәзірлер) мен анттарда ғұрып негізге алынады. Сондықтан жоғарыда келген сөзді астарлы мағынада қажылық немесе ұмраны міндеттеуді білдіретінін атап өттік. Сонда ол адам осы екі құлшылықтың бірін таңдауға құқылы болады (Хусамуддин әс-Сығнақи, 2001: 839-840-бб.).

Халқымыздың бойында ғасырлар бойы жинақталған қасиеттердің айнасы іспеттес болған наным-сенімдер мен әдет-ғұрыптар – бір бүтіннің бірін-бірі толықтырып тұратын екі жартысы секілді. Әдет-ғұрып – халықтың өмір салтына сай әрекет-амалы болса, наным-сенім – халықтың ойлау жүйесін құрайды. Бірақ, наным-сенім елдің тұрмыс-тіршілігін бір ретке келтіретін күш қуат ретінде әрдайым іс-әрекеттің алдында тұрады.

Халқымыз ислам дінін қабылдағаннан кейін ондағы адамның жаратылысына тән құндылықтар салт-дәстүріміз, әдет-ғұрыптарымыз бен наным-сенімдеріміздің негізіне айнала бастады. Бұл әдет-ғұрыптар мен сенімдердің негізгі қайнар көзі – Құран аяттарынан бастау алып жатса, олардың көбі исламның екінші негізі болып саналатын хадистер мен сүннеттерден туындады. Пайғамбарымыздың кезеңінен бастап бүгінгі күнімізге дейінгі мұсылмандар Алла елшісінің әрбір сүннетін қалт жібермей, іздестіріп, сұрастырып, оның әрекеттеріне қарай өздерінің іс-қимылдарын белгілеп отырады. Тіпті, қарапайым деп саналатын әдеттерде де оның (с.а.с.) әрекеттерін қайталаған. Мысалы, үйден шыққанда оң аяқпен шығу, малдас құрып отыру, жатқан кезде оң жағына қарап бір қырымен жату, тіпті әжетханаға кірерде сол аяқпен кіріп, оң аяқпен шығу секілді амалдардың бәрі сол пайғамбарымыздың сүннетінен туындап, үмбеттің өмірінде күнделікті әдептің бір ережесі

болып қалыптасып қалған. Ұрпақтан-ұрпаққа осы ережелер бұлжытпай беріліп, тіпті, осындай қарапайым әрекеттердің өзіне арнайы кітаптар жазылып, «Алла елшісі жаңа айды көрген кезде не істейтін еді?», «Алла елшісінің киімі», «Алла елшісінің сәлемдесуі» деген сияқты әрқайсысы бір-бір тақырып ретінде кейінгі ұрпаққа өзгеріссіз жеткен. Дүние жүзінде Аллаға құлшылығынан бастап, мінез-құлқы, адамгершілік қасиеттері, саясаты, әкімшілік басқару істері, тәлім-тәрбиесі, әлеуметтік жұмыстары, әскери шаралары секілді әмбебап іс-әрекеттері мен жеке басына қатысты қарапайым амалдарына дейін үлгі ретінде ұсынылып, ғасырлар бойы ұрпақтан-ұрпаққа беріліп, әрбір іс-әрекетіне дейін қайталанып келе жатқан Мұхаммед пайғамбардан (с.а.с.) басқа ешқандай жан жоқ.

Біздің қазіргі әдет-ғұрып деп ұстанып жүрген ата-баба мұраларының көпшілігін бабаларымыз сол кезеңдерде сүннетті ұстану ниетімен қалыптастырған (Әділбаева, 2011: 239-240-б.).

Әдіснамасы

Зерттеу жұмысын жүргізу барысында герменевтикалық, тарихи-салыстырмалы, индукция және дедукция әдістері қолданылды. Аталған әдістер кешені арқылы зерттеу жұмысы нақты әрі құнды нәтижеге қол жеткізді.

Қорытынды

Қазақтың «Жеті жарғы» заңындағы көптеген баптарды зерттеп, саралай келе, олардың ислам шарифатымен дәлме-дәл және жанама түрде сай келетін қырларының барлығын атап келтірдік. Бұл өз алдына бөлек іс саналады. Алайда осы бөлімді жазу барысында мынадай бірқатар мәселелер туындады. Олар: «Тәуке

ханның «Жеті жарғы» заңдар жинағын ғылыми-анализ жасау тұрғысынан «Қазақтың дербес құқықтық заңдары деп атаймыз ба?» әлде «Ислам шарифатымен синтезделген қазақтың ғұрып заңдары деп атаймыз ба?» әлде «Ол шарифат заңдарының дәл өзі деп атаймыз ба?» деген мәселелер болатын. Ендеше осылардың әрқайсысын талдап көрелік.

Біріншіден, егер де жарғы заңдарын толығымен қазақтың дербес құқықтық заңдары дейтін болсақ, зерттеу барысында куә болғанымыздай, жарғыда шарифат заңдарымен тікелей немесе жанама түрде сай келетін заңдар қамтылған. Сондықтан соларды көре отырып, жарғы заңдарын толығымен қазақтың дербес құқықтық заңдары деп атай алмаймыз.

Екіншіден, жарғы заңдарын шарифат заңдарының дәл өзі дейтін болсақ, зерттеу барысында жарғы заңдары мазмұнының жартысына жуығының негіздік және тармақтық тұрғыдан қарағанда да, ислам құқығымен сай келмейтін тұстарын кезіктірдік. Сондықтан жарғы заңдары ислам құқығы заңдарының дәл өзі деп айта алмаймыз. Егер жарғыдағы заңдарының барлығы дерлік тармақтық тұрғысын былай қойғанда, негіздік тұрғысынан алғанда ислам шарифатымен дәлме-дәл сәйкес келіп тұрса, сонда ғана біздерге «Шын мәнінде жарғы заңдары ислам шарифатының дәл өзі» деп айтуға мүмкіндік туар еді.

Үшіншіден, Тәуке ханның Жеті жарғысы – ислам шарифатымен синтезделген қазақтың әдет-ғұрып заңдары деген мәселеге келсек, бұл өз кезегінде негізді әрі ақылға қонымды тұжырым болмақ. Өйткені зерттеу жұмысы барысында жарғы заңдарының жартысына жуығының дәлме-дәл және жанама тұрғыдан да ислам құқығымен сәйкес келетіндігіне куә болдық.

Әдебиеттер

- Али ибн Әбу Бәкір ибн Абдулжәлил әл-Фарғани әл-Марғинани Әбу-л-Хасан Бурхануддин. Әл-Ғидәя фи шарх бидәяти-л-мубтәди. – Бейрут: «Дәру ихия әт-турас әл-араби» баспасы, 2005. – 4-том. – 550 б.
- Ахмад ибн Мухаммад ибн Ахмад ибн Жағфар ибн Хамдан Әбу-л-Хусейн әл-Қудури. Мухтасар әл-Қудури фи фикһи-л-ханафи. – Бейрут: «Дәру-л-кутуб әл-илмия» баспасы, 1997. – 249 б.
- Ахмад Фәһми Әбу Суннә. әл-Урфу уа әл-Адәт фи рай әл-фуқһә. – Мысыр: «әл-Әзһар» баспасы, 1947. – 205 б.
- Әбу-л-Баракат ән-Нәсәфи. Кәнзу-д-дақиқ. – Бейрут: «Дәру-л-бәшәир әл-исламия» баспасы, 2011. – 708 б.
- Әбу Зәкәрия Мұхиддин Яхия ибн Шараф ән-Нәуәуи. Әл-Минһәж шарх сахих Муслим ибн Хажжаж. – Бейрут: «Дәру ихия әт-турас әл-араби» баспасы, 1972. – 7-том. – 238 б.
- Әділбаев А. Ханафи мәзһабы. – Алматы: «Арыс» баспасы, 2014. – 326 б.
- Әділбаева Ш. Хадис – ғұрпымыз, сүннет – салтымыз. – Алматы: Издательство «АСТ Полиграф ЖШС», 2011. – 280 б.
- Әкімханов А., Анарбаев Н. Құран Кәрім, Қазақша түсіндірмелі аударма. – Алматы: «Көкжиек» баспасы, 2015. – 624 б.

- Жуда Абдулғани Басюни. Әл-Мирас уә-л-уасияту-л-уәжибә фи-ш-шариғати-л-исләмия. – Каир: «әл-Әзһар» баспасы, 2013. – 350 б.
- Зиманов С.З., Қуандықов Б.Ж., Байжанова Қ.Ө., Хайдаров Б.Х., Дауталиев Қ.Н., құраст. Қазақтың ата заңдары. – Алматы: «Жеті жарғы» баспасы, 2005. – 4-том. – 552 б.
- Зиманов С. Казахский суд биев – общекультурологическая ценность. – Алматы: Изд-во «Арыс», 2009. – 408 с.
- Зиманов С.З., Қуандықов Б.Ж., Байжанова Қ.Ө., Дауталиев Қ.Н., құраст. Қазақтың ата заңдары. – Алматы: «Жеті жарғы» баспасы, 2004. – 2-том. – 672 б.
- Мухаммад Мустафа әз-Зухайли. әл-Уажиз фи усул әл-фиqh әл-исләми. – Дамаск: «Дәр әл-хайр» баспасы, 2006. – 248 б.
- Мухаммад ибн Иса ибн Саура ибн Муса ибн әд-Дахак әт-Термези. Сунән әт-Термези. – Мысыр: «Матбағат Мустафа әл-Бәби әл-Хәләби» баспасы, 1975. – 4-том.
- Мухаммад ибн Исмағил Әбу Абдулла әл-Бухари әл-Жуғфи. Сахих әл-Бухари. – Дамаск: «Дәру тауқу ән-нәжә» баспасы, 2001.
- Муслим ибн Хажжаж Әбу-л-Хасан әл-Қушәйри ән-Нисабури. Әл-Муснәду-с-сахих әл-мухтасар. – Бейрут: «Дәру ихия әт-турас әл-араби» баспасы, 2001.
- Мухаммад Садық Мухаммад Юсупов. Усулул фиqh. – Ташкент: «Sharq» баспасы, 2010. – 574 б.
- Мухаммад ибн Хасан әл-Қахтани. Мәжмугат әл-фәуәйд әл-бәһия. – Сауд Арабия: «Дәру әс-самиг» баспасы, 2000. – 1-том. – 122 б.
- Шоқанов С., Рахимов А. Усул әл-фиqh. – Алматы: «Ықылас» баспа үйі, 2015. – 145 б.
- Хусамуддин әс-Сығнақи. әл-Кәфи шарх әл-Бәздәуи. – Рияд: «Мәктәбәт әр-Рушд» баспасы, 2001. – 1-том. – 531 б.

References

- Abu al-Barakat an-Nasafi. Kanz ad-Daqaiq [Treasure matters]. Beirut: «Daru al-bashair al-islamiya» 2011, 708 p.
- Abu Zakaria Muhiddin Yahia ibn Sharaf an-Nauai. Al-Manhazh sharh Sahih Muslim ibn Hajjaj [The method to explain Sahih Muslim bin Hajjaj]. Beirut: «Daru ihya at-turas al-arabi» 1972, v 7, 238 p.
- Adilbaev A. Hanafi mazhabi [Hanafi doctrine]. Almaty: «Arys» 2014, 326 p.
- Adilbaeva SH. Hadis – gurpymyz, sunnet – saltymyz [Hadis – our custom made, sunnah – our tradition]. Almaty: «АСТ Poligraf ZHSHС» 2011, 280 p.
- Ahmad Fahmi Abu Sunna. Al-Urfu ua al-Adat fe rai al-fuqaha [Custom and habit in the opinion of Islamic jurists]. Mysyr: «al-Azhar» 1947, 205 p.
- Ahmad ibn Muhammad Abulhusein al-Quduri. Muhtasar al-quduri fi al-fiqhi al-hanafi [Manual Kuduri in the hanafi jurisprudence]. Beirut: «Daru al-kutub al-ilmya» 1997, 249 p.
- Ali ibn Abu Bakir al-Marginani Abulhasan Burhanuddin. Al-Hidaya fi sharh bidayati al-mubtadi [Hidaya in explaining Bidayat al-mubtady]. Beirut: «Daru ihya at-turas al-arabi» 2000, v 4, 550 p.
- Akimhanov A., Anarbaev N. Quran Karim, Qazaqsha tusidirmeli audarma [Holly Qoran, Kazakh explanatory traslation]. Almaty: «Kokzhyek» 2015, 624 p.
- Guda Abdulgani Basiuni. Al-Miras ua al-uasitu al-uazhiba fi sharigati al-islamia [Inheritance and the commandment due in islamic law]. Kair: «Al-Azhar» 2013, 350 p.
- Husamuddin as-Syignaqi. Al-Kafi sharh al-Bazdawi [Sufficient explanation Bazdayi]. Riad: «Maktabat ar-Rushd» 2001, v 1, 531 p.
- Muhammed Mustafa az-Zuhaily. Al-Uajiz fe usul al-fiqh al-islami [Brief in the origins of Islamic jurisprudence]. Damask: «Dar al-Hair» 2006, 248 p.
- Muhammad ibn Isa ibn Saura ibn Musa ibn ad-Dahak at-Termezi. Sunan at-Termezi [Termizi`s sunan]. Mysyr: «Matbaat Mustafa al-Babi al-Halabi» 1975, v 4.
- Muhammad ibn Ismail Abu Abdulla al-Buhari al-Zuhfi. Sahih al-Buhari [Buhary`s sahih]. Damask: «Daru tauqu an-nazha» 2001.
- Muslim ibn Hazhzhazh Abulhasan al-Qushairi an-Nisaburi. Al-Musnadu as-Sahih al-Muhtasar [Predicate of True Manual]. Beirut: «Daru ihya at-turas al-arabi» 2001.
- Muhammad Sadyq Muhammad Yusupov. Usulul fiqh [Origins of Islamic law]. Tashkent: «Sharq» 2010, 574 p.
- Muhammad ibn Hasan al-Qahtani. Majmugat al-fauaid al-bahia [Gorgeous set of rules]. Saud Arabia: «Dar as-Samig» 2000, v 1, 122 p.
- Shoqanov S., Rahimov A. Usul al-fiqh [[Origins of Islamic law]]. Almaty: «Yqylas» 2015, 145 p.
- Zimanol S. Kazahski sud biev – obshekulturologicheskaya cennost [Kazakh court of biys – general cultural value]. Almaty: «Arys» 2009, 408 p.
- Zimanol S.Z., Quandykov B.J., Baizhanova Q.O., Dautalyev K.N., compiled. Qazaqtyn ata zandary [Kazakh father`s law]. Almaty: «Zheti zhargy» 2004, v 2, 672 p.
- Zimanol S.Z., Quandykov B.J., Baizhanova Q.O., Haidarov B.H., Dautalyev K.N., compiled. Qazaqtyn ata zandary [Kazakh father`s law]. Almaty: «Zheti zhargy» 2005, v 4, 552 p.